

HALLINNON MORAALISTA: »Paheiden mikrofysiikasta» hyvän ja pahan tuolle puolen*

Pertti Ahonen

Kun jokainen taivaan alla tietää kauniin kauniiksi,
on rumakin olemassa.

Kun jokainen taivaan alla tietää hyvän hyväksi,
on pahakin olemassa.

Totisesti,

oleva ja olematon synnyttävät toisensa,

vaikea ja helppo täydentävät toisiaan,

pitkä ja lyhyt verrataan toisistaan,

korkea ja matala mitataan toisillaan,

sävelen ja hälyn ero on sointuvuudessa,

jälkimmäinen seuraa edellistä.

– Laotse, Tao te ching, suom. Pertti Nieminen

Moraalin kysymykset ovat julkiseen hallintoon suuntautuvan huomion tämänhetkisiä painopisteitä. Sekä hallintokäytännön kehittämiseksi että hallintoon tarkastelunsa kohdistavassa tutkimuksessa on tullut esiin se epäätietoisuus, jonka eteen joudutaan kun esiin tulevat »hyvän» ja »pahan», »oikean» ja »väärän», ongelmat.

Hallinnon moraalit on osa laajempaa kokonaisuutta, johon kuuluvat myös politiikan moraalit kysymykset. Itse asiassa hallinnon moraalit kytkeytyy aukottomasti politiikan moraalit, koska hallinto toteuttaa politiikan käytännössä siinä määrin kuin politiikan ja hallinnon ero ei ole kokonaan liudentunut.

Politiikan ja hallinnon moraalit muodostaman kokonaisuuden inhimillisesti kiinnostavin aspekti on epäilemättä paheiden, väärinkäytösten, laiminlyöntien aspekti. Tätä aspektia voidaan tarkastella ikään kuin jäävuorena. Jäävuoren huippuna ovat tällöin korruptio ja suuret väärinkäytökset, joista käydään runsaasti julkista keskustelua, kuten Saloran, Valcon, Helsingin metron tai Siemensin kaltaiset yksittäistapaukset osoittavat. Jokaisella kansakunnalla näyttää olleen omat moraaliskandaalinsa (esim. Watergate), joista

eräillä on ollut myös kansainväliset ulottuvuutensa (esim. Lockheed-lahjuskuttu).

Politiikan ja hallinnon moraalin jäävuorella on kuitenkin myös vedenpinnan alainen yhdeksän kymmenesosaansa. Tätä jäävuoren juuriosaa, joka jää monelta kriittiseltäkin tarkastelijalta huomiotta, voidaan kutsua »paheiden mikrofysiikaksi».

Tämän esityksen tarkastelu rajoittuu yksinomaan »paheiden mikrofysiikkaan» sellaisena kuin mikrofysiikka esiintyy julkisen hallinnon sisällä. Esityksen tarkoituksena on problematisoida pyrkimykset sellaiseen hallinnon valvontaan, seurantaan tai arviointiin, joka onnistuisi kitkemään »pahan juuri-neen». Esityksen kantavana teesinä on näkemys »pahasta» välttämättömänä edellytyksenä »hyvälle», »hyvän» kääntöpuolena ja sinä vertailuperusteena, joka tekee mahdolliseksi »hyvän» olemassaolon.

Esityksen teesin tavoitteena *ei* ole puolustaa »pahantekoa» kuten normien rikkomista, puhumattakaan yllyttämisestä pahantekoon. Esitys sanoutuu myös irti sellaisista pyrkimyksistä kuin lieventää normien mukaisia sanktioita antamalla »armon käydä oikeudesta» esimerkiksi sosiaaliset olosuhteet huomioon ottavan harkinnan perusteella.

Esityksen argumentein pyritään sen sijaan perustelemaan näkemystä tarpeesta edetä kohden sellaisten mekanismien eristämistä, jotka saavat aikaan hallinnolle tyypillisiä »hyvän» ja »pahan» erotteluja ja hallinnolle ominaisia vaikeuksia sen toiminnalleen omaksumiensa arvopäämäärien toteuttamisessa. Esitys muodostuu relativoivaksi mutta ei kuitenkaan arvonihilismin mielessä.

Esityksessä piirretään aluksi luonnos hallinnonsisäiseksi paheiden mikrofysiikaksi kutsutusta tarkastelun kohteesta. Tämän jälkeen tarkastellaan eräiden hallinnon rakenneominaisuuksien merkitystä tämän mikrofysiikan kannalta. Seuraava keskustelun kohde on hallinnon »moraalinvartioinnin» ja »moraalinvartijoiden» valinnan ongelma. Esityksen lopuksi suunnitellaan matkaa hallinnon moraalin »hyvän ja pahan tuolle puolen», hallinnon kulloisenkin nykymoraalin kriittiseen ylittämiseen.

»PAHEIDEN MIKROFYSIIKKA» HALLINNOSSA

Hallinto on osa valtion valtasuhdejärjestelmää. Valtasuhteet viime kädessä määrittelevät, mikä on hyvää ja mikä paha, mikä moraalista ja mikä epä-moraalista. Tämä määrittely sisältyy valtion määritelmään pakkovaltana, joka on legitiimiä, oikeutettua, »pahan» ulkopuolelleen sulkevaa »hyvää».

Valtasuhteet, jotka perustavat hallinnon, muodostavat hallinnon »vallan

fysiikan», jolla on sekä hallinnon ja sen ympäristön välinen ulottuvuus (esim. hallinnon suhde politiikkaan, hallinnon asiakkaisiin tai hallinnon valvottaviin) sekä hallinnonsisäinen ulottuvuus. Hallinnon »paheiden fysiikka» voidaan määritellä siksi eroksi, joka vallitsee hallinnossa »todella» tapahtuvan ja vallitsevien arvopäämäärien välillä. Jos valtion legitimitteettiperusteena on keskeisesti legaliteetti, hallinnon arvopäämäärät sisältyvät suureksi osaksi lainsäädäntöön.

Tässä esityksessä toteutettava hallinnon »paheiden fysiikan» tarkastelu rajoitetaan vain »paheiden mikrofysiikaksi» kutsuttuun tarkastelun kohteeseen ja edelleen mikrofysiikan hallinnonsisäiseen ulottuvuuteen. Tarkastelun ulkopuolelle jäävät siksi esimerkiksi kysymykset hallinnosta itseintressiään ajavana kaikkialle yhteiskuntaan tunkeutuvana instanssina tai kysymykset kansalaisten julkisten palvelusten väärinkäytöstä tai veronkavalluksista. Rajausta voidaan perustella sillä — tietysti kyseenalaistettavissa olevalla — käytännöllä, että poliittisistakin väärinkäytöksistä käyty julkinen keskustelu keskittyy yleensä poliitikkojen pikkupaheisiin eikä »väärään politiikkaan», puhumattakaan paneutumisesta väärää politiikkaa tuottavien mekanismien analyysiin.

Tarkasteluun jää siis hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikka, eli ne moninaiset hallinnonsisäiset seikat, joissa hallinnon virkamiehet ja toimihenkilöt käytännössä poikkeavat vallitsevien arvopäämäärien mukaisesta toiminnasta. Tätä osaa paheiden mikrofysiikasta voidaan soveltuvimmin tarkastella esimerkkitapausten avulla. Eräät tapauksista soveltuvat epäilemättä kuvaamaan myös yrityshallintoa.

On sanottu, että virkamiehen aikaansaannos on työajan käyttö, joka ajan mittaan kasaantuu virkavuosiksi. Kaskulla on todellisuusohjansa, ja ajankäyttö onkin hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikan keskeisin esiintymiskenttä. Tarkasteluun tulevat näin ollen sellaiset seikat kuin työajan käyttö, tautot sekä työajan käytön rekisteröinti.

Esimerkkitapaukseksi hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikan ilmenismuodoista työajan käytössä soveltuu kuvitteellinen hallinnon toimintayksikkö, jossa työajan käyttö porrastuu virkahierarkian mukaan. Tarkastelun olettamuksena on se, ettei kellokorttia käytetä ja ettei kysymyksessä ole asiakaspalvelutehtävien vaatimuksiin sopeutumaan joutuva yksikkö. Esimerkkitapauksessa työpaikkaan saapuu ensimmäisenä vahtimestari hieman ennen virka-ajan alkua ja aukaisee ovet ja sytyttää valot. Tämän jälkeen — ehkä viidestä kahteenkymmeneen minuuttia työajan alkamisen jälkeen — paikalle saapuvat alemmat viran- ja toimenhaltijat. Lopulta saapuvat paikalle myös johtavat viranhaltijat.

Toiseksi esimerkiksi soveltuu samaten kuvitteellinen toimintayksikkö,

jonka tällä kertaa oletetaan hoitavan asiakaspalvelutehtäviä. Tällaiseen yksikköön soittava asiakas voi saada jättäessään asiansa toimitettavaksi ja tiedustellessaan sen valmistumista esimerkiksi vastauksen: »Meillä on täällä ollut tapana pitää sellainen pieni virkistystauko puoli kahdesta kahteen, joten alkää soittako silloin . . .»

Kolmanneksi esimerkiksi soveltuu kellokorttia soveltava toimintayksikkö. Tarkastelun olettamuksena on, että ruokatunnin pituuttakin seurataan kellokortilla. Itse asiassa sovellettavaksi käytännöksi voi kuitenkin muodostua, että ensin käydään syömässä ja sitten palataan leimaamaan kellokortti ja lähdetään hoitamaan yksityisasiota.

Hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikan kenttänä on myös työajan käytön yleinen sisältö, se, mitä todella tehdään sen asemasta, mitä vallitsevien arvopäämäärien mukaan tulisi tehdä. Esimerkinä voidaan mainita kahden virkamiesjuristin, alaisen ja esimiehen, klassinen tapaus. Virkamiesjuristit tapasivat toisensa työajalla raastuvanoikeudessa, jossa toinen edusti kantajaa, toinen vastaajaa. Tiedossa ei ole, kumpi edusti kumpaa tai kumpi jutun voitti. — Yleisesti ottaen työajan käyttö voi saada mitä yllätyksellisimpiä sisältöjä sitä helpommin, mitä paremmin markkinoitava koulutus hallinto-henkilöllä on, kuten juristin, laskentaekonomiin tai arkkitehdin koulutus.

Hallinnon välineiden ja tarpeiden käyttö on sekin hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikan temmelyskenttää. Tyypitapauksiksi soveltuvat konttoritarpeiden käyttö yksityisiin tarkoituksiin, kaukovalinnalla varustetun virkapuhelimen käyttö omiin kalliisiin kaukopuheluihin, kopiointi yksityistarkoituksiin ja virkapostin yksityiskäyttö.

Hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikka ilmenee myös alaisten hyväksikäytössä. Esimerkkitapauksiksi soveltuvat esimiesten yksityisten töiden ja tehtävien teettäminen alaisilla ja alaisten fyysinen väärinkäyttö. Viimeksi mainittu muodostunee meilläkin entistä merkityksellisemmäksi perinteisten normien hellittäessä otetaan — ja entistä aktiivisemmän keskustelun kohteeksi feminismin nostaessa päätään. Alaisten fyysiseen hyväksikäyttöön on Yhdysvalloissa jo kiinnitetty huomiota sen jälkeen, kun eräissä osissa liittovaltion hallintoa oli havaittu esimiesten kiristäneen alaisiltaan palveluksia myöntäen ja peruuttaen tilapäisiä tehtäviin nimityksiä alaisten kulloisenkin suopeuden mukaan.

HALLINNON RAKENTEET JA HALLINNON MORAALI

Väitettä, että hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikka on julkisessa hallinnossa laajemmalle levinnyt kuin monissa yritysorganisaatioissa, voidaan osittain perustella viitaten julkisen hallinnon rakenneominaisuuksiin ja niihin

liittyvään hallinnollisten tehtävien luonteeseen. Julkisen hallinnon työlle on nimittäin monessa tapauksessa ominaista johdannainen luonne suhteessa suoritettavaan työhön. Työpaine hallinnossa voi vaihdella suurestikin, varsinkin jos hallinto on »poikkeamien perusteella johtamisen» tai valvonnan luonteista: kun työtä ei ole, ei voida edellyttää, että sitä tehtäisiinkään.

Teesiä hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikan laajasta levinneisyydestä julkisessa hallinnossa voidaan perustella myös viittaamalla eräiden julkisen hallinnon osien varallaanoloaspektiin. Lienee aiheellista, että poliisi ja asevoimat, ehkä palokuntakin, ovat passiivisia silloin kun ei ole erityistä tarvetta niiden aktiivisuuteen. Lisäksi eräiltä osin hallinnonkin työlle on ominaista sesonkiluonteisuus, jolloin kapasiteettia joudutaan varaamaan enemmän kuin sitä joka hetki tarvitaan. Näin on asian laita esimerkiksi liikenne- ja hoitopalveluissa. Edelleen, työllisyyden hoidon näkökohdat voivat perustella suhteellisen liikahenkilöstön palveluksessapitämistä julkisessa hallinnossa.

Esitetyt rakenteelliset syyt selittävät kuitenkin vain osan hallinnonsisäisestä paheiden mikrofysiikasta, puhumattakaan, että yleisemmin se, ettei työtä aina ole, perustelisi muuta kuin sen, ettei työtä juuri tuolloin tarvitse tehdä. Osa hallinnonsisäisestä paheiden mikrofysiikasta juontaakin juurensa julkisen hallinnon muista kytkennöistä.

Hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikan taustalla voidaan nähdä myös sellaisia diffuuseja tekijöitä kuin hallinnon poliittinen ja muu sarkaantuneisuus reviiirinvartiointitaitumuksineen, »saavutettujen etujen» yksikkö- ja yksilökohtainen merkitys sekä järjestövalta. Diffuusin tekijäryhmän muodostavat myös kysymykset siitä, millaisia ovat persoonallisuutensa rakenteelta ne henkilöt, jotka valikoituvat julkisen hallinnon palvelukseen ja sitä kautta tulevat vahvistaneiksi itse ehkä sittemmin rekrytoijien aseisiin kohottuaan omien persoonallisuustyyppiensä edustusta työpaikoillaan.

Ryhtymättä yksityiskohtaisempaan analyysiin voidaan pohtia, houkuttelee hallinto edelleen palvelukseensa pitkään ja kapeaan leipään tyytyviä riskinkarttajia, jotka haluavat luoda työssäänkin oman yksityisyytensä ja sitä mustasukkaisina vartioida. Hallinto on saattanut tai saattaa houkutellessa puoleensa myös kirkasotsaisia maailmanparantajia, joille tarkoitus ehkä pyhitää kaikki keinot, hallinnollisen uran kautta oman kenties jo lapsuudesta juontuvan katkeruutensa hyvittämisen tähtääviä tai »pahnanpohjimmaisia», jotka eivät muille urille kelpaa. Ylikoulutus tehtäviin nähden tai tehtävien alimitoitus koulutukseen tai kykyihin nähden saattavat nekin olla hallinnon patologioiden virittäjiä.

Hallinnon rakenteellisenä tekijänä merkitystä hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikan kannalta saattaa olla myös erällä hallinnolle toisinaan tyypillisillä esimies-alaisuhteilla. Elleivät nimittäin esimiesten omat asiat siedä päi-

vänvaloa, kuten politisoituneessa ja intressiryhmien läpituunkemassa hallinnossa saattaa moniaalla olla asian laita, esimiehet voivat hyvinkin jättää alaisensa rauhaan miltei riippumatta siitä mitä alaiset tekevät tai jättävät tekemättä. Tämä johtuu siitä, että alaisilla on yleensä erinomainen näköala esimiestensa salatuimpinkiin tekosiin.

HALLINNON MORAALIN VARTIOINNIN JA MORAALINVARTIJOIDEN VALINNAN ONGELMISTA

Koko julkisen hallinnon tasolla hallinnon moraalien vartioinnin ongelmana on kaiken valvonnan perusongelma: valvonnan yksityiskohtainen ulottaminen kaikkialle perustaa »ison hoitajan maan», jossa urkinnan lonkerot yltävät salatuimpaankin yksityisyyteen. Tämän osoittamiseksi riittää viittaus aiemmin esitettyyn hallinnonsisäisten paheiden mikrofysiikan tapausittaiseen kuvailuun: tarvitsee vain kuvitella, millainen valvontakapasiteetti tarvittaisiin paheiden kitkemiseen. Tätä asiantilaa ei muuta automaation käyttömahdollisuukaan.

Toinen hallinnon moraalien vartioinnin pulma on valvonnan periaatteellinen riittämättömyys: jotta valvoja voisi valvoa, valvojan täytyisi itse asiassa tuntea asia yhtä hyvin tai paremmin kuin valvottavansa eli omata jo Aristoteleen mainitsema »tekijän tieto». Tämä nostaa esiin kysymyksen siitä, onko kansakunnan syyt sijoittaa parhaat poikansa ja tyttärensä sittenkin tekemään eikä valvomaan tekemistä.

Hallinnon moraalien vartijoiden valinta on vieläkin kiperämpi pulma kuin vartioinnin syvyysasteen ja laajuuden määrittäminen. Moraalinvartijoiden valinnassa on kysymys siitä, kuka on niin rikkeetön, että voi tulla valituksi heittämään sen »ensimmäisen kiven».

Persoonallisuutensa rakenteelta moraalinvartija paljastuu usein persoonallisuustyypiksi, jota ei hevin voida pitää miellyttävänä. Moraalinvartija saattaa olla kuin inkvisiittori, joka saa nautintonsa kuunnellessaan kidutettaviltaan esiin puristamiaan tunnustuksia.

Moraalinvartijalle saattaa myös olla luonteenomaista halu ikään kuin »tuhria» muut kartutettuaan tietämystään muiden paheista niin runsaaksi, ettei jaksa sitä enää pidätellä omassa tiedossaan. Moraalinvartija saattaa myös olla kerkeä tuomitsemaan toiset mitä ankarimmin siitä mitä itse toivoisi pohjimmiltaan rohkenevansa tehdä.

Käytännössä hallinnon moraalien vartijoiksi asetettujen persoonallisuuden piirteet lienevät kuitenkin yleensä vähemmän silmiinpistäviä kuin edellä esitetyt. Moraalinvartijan paikalle asettunee sittenkin useimmiten hammaa »klerkki», jolla kynänsä pyöräytyksellä on valta sitoa tai päästää. Klerkki on

epäilemättä se kaikkialle ulottuvan urkinnan yhteiskunnan tyyppillinen moraalinvartija, jonka merkityksen kasvua julkishallintotieteen klassikko von Stein jo viime vuosisadan alkupuolella aristokraattina pahoitteli.

HALLINNON MORAALIN TUOLLE PUOLEN

Hallinnon moraalin tämentämiseksi ei ole löydettävissä varmoja, yhtenäisiä perusteita. Lähemmässä tarkastelussa nimittäin kaikki perusteiden luonnokset osoittautuvat yksipuolisiksi näkemyksiksi moraalin keskeisissä kiistakysymyksissä. Näin on asian laita silloin, kun tiukasti vaaditaan »lakia ja järjestystä» katsoen, että ihminen on perusluonteeltaan paha ja että kansa (sekä julkiset viran- ja toimenhaltijat) tulee pitää kurissa. Samoin on silloin, kun ihmisen perusluonteeseen hyvyyteen vedoten halutaan »armon käyvän oikeudesta» ja ehdotetaan, että sosiaalinen harkinta voisi ohittaa normit ja virastodemokratiaelimet viralliset käskyvaltasuhteet.

Näyttää siltä, että hallinnollinen ajattelu on taipuvainen yksipuolisiin kantoihin hyvän ja pahan kysymyksissä – samaan tapaan kuin hallinnollinen ajattelu joutuu usein ymmälleen myös esimerkiksi sidotun harkinnan ja vapaan harkinnan, yleisen edun ja yksityisen edun tai julkisuuden ja salaisuuden ongelmien edessä. Moraalin kysymyksissä hallinnollisen ajattelun umpikuja vertautuu esimerkiksi teologiseen ajatteluperinteeseen, jossa hyvän ja pahan välisen rajanvedon ambivalenssi on vanhastaan tunnustettu jo ainakin jyrkän pelagiolaisuuden ja sallivan manikealaisuuden kiistoista lähtien. Teologinen ajattelu luonnehtii ihmistä osuvasti enkelin ja sian ambivalentiksi ristisiitokseksi, jossa hyvä ja paha erottamattomasti yhdistyvät.

Näkökulmasta, joka tunnustaa, että hyvä ja paha edellyttävät hallinnossakin toisiaan, hallinnon moraalilla on historiallisesti suhteellinen luonne. Sen sijaan, että etsittäisiin yleispäteviä hallinnon moraalin periaatteita, hedelmällistä saattaakin olla tarkastella syklisyyttä hallinnon moraalin historiallisessa kehityksessä.

Osoituksia hallinnon – ja politiikan – moraalin syklisyydestä ovat Yhdysvaltojen muutokset 1950-luvun konservatismista 1960-luvun liberalismiin, 1970-luvun Watergaten jälkeiseen carterilaiseen »pelastusajatteluun» ja 1980-luvun uskonservatismiin, koska jokaisella muutoksista on ollut myös syvälle ulottuva moraalinen ulottuvuutensa. Meidän maassamme voidaan erottaa muutokset vielä 1950-luvulla voimassa olleesta legalismista 1960-luvun edistysuskoon ja 1970-luvun »tiukkaan linjaan», lain ja järjestyksen moraalista »svobodan» moraaliiin ja siitä säästäväisyyden hyveellisyyttä korostavaan »suu sakkiiä myöten» -moraaliin. Tällä hetkellä viimeksi mainittu »protestanttisen etiikan» moraalii on julkisessa hallinnossamme edelleen nousussa esimerkiksi

julkisen toiminnan liiketoiminnallisten aspektien lisäessä merkitystään.

Hallinnon moraalien syklisyys korostaa hallinnossa toimivien historiantajun tarvetta. Historiantaju vapauttaa havaitsemaan ihmisyksilön »hyvän» tai »pahan» tai pelkästään muodollisiin seikkoihin huomionsa kiinnittävän »rationaalisen» taloudellisen päätöksentekijän asemasta »eksistentiaalisten» valintojen tekijänä, joka itse keskeisesti ratkaisee, mitä arvopäämääriä hän on ajava, mitä hän on siltä pohjalta oleva ja mitä hänestä on tämän tuloksena tuleva. Tämä merkitsee hallinnossakin sen tunnustamista, että eletään uusien merkitysten ja alati uusien moraalikäsitteiden muodostumisen pelissä, uusia käsityksiä tuottavassa kerrostuvassa ja eriytyvässä pelissä, jossa kaikki arvot (joskin eri nopeuksilla ja epätasaisesti) jatkuvasti arvioituvat uudelleen koskaan palautumatta entiselleen kerran muututtuaan siksi, että niiden esiintymisyhteydet (muut arvot), jotka yksikäsitteisesti määräävät, mitä kukin arvo on (»hyvänä» suhteessa »pahaan» tai kääntäen), jatkuvasti muuttuvat. Tässä pelissä ei ole kiinteää alkukohtaa, yhtenäistä perustaa, vaan siinä kukin ihmis-yksilö itse etsii ja etsii koskaan lopullisesti etsimäänsä löytämättä. Tähän etsintään kätkeytyy olemassaolon syvin mielekkyys: pyrkimykseen oman itsen jatkuvaan kriittiseen ylittämiseen.

Hallinnon moraalien historiallisesti ehdollisen luonteen tunnustaminen merkitsee siis yksilön vapauttamista itsevastuuseen esimerkiksi »kansalle», »kansakunnalle», talousjärjestelmälle, »laille» tai »puolueelle» tunnetusta vastuusta. Yksilö on lopulta itse ankarin tuomarinsa joutuessaan pohtimaan, onko elämänvalheet välttämättä kyennyt muodostamaan omat arvopäämääränsä ja elämään niiden mukaisesti. Tähän käsitykseen kytkeytyy näkemys myös hallinnollisen työn syvällisen mielekkyyden mahdollisuudesta vallitsevasta moraalista vapautumisen nautinnon sekä nautintoa seuraavan uusien arvojen etsintään pakottavan hämmennyksen loppumattomassa yhteensovittelussa.

Edellä vedetyillä ensimmäisillä piirroilla karttaan oppaaksi matkalle hallinnon moraalien tuolle puolen on sanomansa myös hallinnon moraalisen valistus-tehtävän omaksuville. Luonnosteltua matkaa ei nimittäin voida tehdä sitä tekemättä, sitä eivät opetukset korvaa. Kasvaminen tekemään niitä valintoja, joita historiantajuinen suhtautuminen hallinnon moraalisiin edellyttää, ei voi tapahtua luentosalissa vaan vain elävässä elämässä.

VIITTEET

- * Virikkeitä tässä esitettävälle ovat antaneet muun muassa eräät Friedrich Nietzschen, Jacques Derridan ja Michel Foucault'n ajatukset. Ajatus moraalien historiallisesta relativisuudesta sekä hyvästä ja pahasta toistensa edellytyksinä on peräisin Nietzscheheltä ja ajatus moraalikäsitteiden ja arvojen jatkuvasta uudelleenmuokkauksesta pelinä Derridalta. Termi »vallan (mikro)fysiikka» puolestaan viittaa Foucault'n tuotantoon.